

**"SÁLIMJAN" DÁSTANINDAĞI EMOCIONAL-EKSPRESSIVLIK
MÁNIDEĞI FRAZEOLOGIZMLERDİN QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI**

G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Abdireymova Gúmisay – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

Frazeologiya máselelerin túrkiy til biliminde sistemalı túrde úyreniw XX ásirdiń 40-50-jıllarına kelip baslandı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir sózge barabar leksikalıq máni ańlatadı. Sonlıqtan olar leksikalıq birlik sıpatında leksikologiyanıń frazeologiya tarawında úyrenildi. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sóz dizbeklerine bay tillerdiń biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń máseleleri boyınsha eń dáslepki maǵlıwmatlar E.Berdimuratovtıń miynetinde berilgen [1]. Onda qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózine tán ózgeshelikleri, mánisi hám qurılısı boyınsha túrleri, tariyxıy shıǵısı, qollanılıwı hám taǵı basqa da belgileri úyrenilgen. Sonday-aq E.Berdimuratov jáne bir miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kórkem shıǵarmalar tilinde súwretlew quralı xızmetinde qollanılıwın izertlegen [2]. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń stillik qollanılıw ózgeshelikleri A.Bekbergenovtıń miynetinde de qısqasha túrde úyrenilgen [3].

Tilimizdegi, mine, usınday kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdiń dizbeginen turatúǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden ayqın ajıralıp turatúǵın birlikler frazeologizmler bolıp, olardıń tujırımı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyıntıǵın kórsetuǵın belgisi. Frazeologizm komponentleri ańlatqan mánilerden basqa máni bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajıralatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi.

Haqıyqatında da, frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı, tereń mániligi menen kózge túsetuǵın hárbir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp tabıladı. Erte dáwirlerden beri xalıq tilinde qollanılıp kiyatırǵan frazeologizmlerdiń ózine tán ekspressivlik boyawları, tereń mániligi hám tásirshenligi menen ayılayın degen pikirge funkcionallıq jaqtan dálilik hám ózgeshe bir tús beredi. Sonlıqtan da, frazeologizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallarınan biri sıpatında keńnen qollanıladı [4;156].

Xalıq awızeki dóretpeleri hárbir xalıqtıń ruwxıy ǵáziyinesi, millet sıpatında dúnyaǵa tanıtıwshı aynası. Solay eken, qaraqalpaq ádebiyatı da óziniń ólmes shıǵarmaları

menen búgingi kúnde birqansha ellerde óz ornına iye bolıp úlgerdi. Biz ádebiyat maydanında xalıq awızeki dóretpeleri tuwralı sóz eter ekenbiz, olardıń ishinde epikalıq shıǵarmamız bolǵan dástanlarımızdıń tutqan ornı áhmiyetli. Sebebi, dástanlarda sol xalıqtıń turmıs tárzi, mádeniyatı, sociallıq ortalıǵı, ruwxıy dúnyası hám dúnyaǵa bolǵan kózqarası súwretlenedi. Bul bolsa óz ornında sol xalıqtıń tariyxıy shárayatı menen tanısıw imkaniyatın beredi. Sonlıqtan da dástanlardı oqıw, olardı úyreniw arqalı biz tek ǵana ózimizdiń emes, bálkim basqa tuwısqan xalıqlardıń mádeniyatı, turmıs jaǵdayı boyınsha da bahalı maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

Búgingi hár tárepleme rawajlanǵan dáwirde kórkem shıǵarmalardıń tillik tárepin úyreniw jolǵa qoyılǵan. Qaraqalpaq folklorınıń tilin arnawlı túrde monografiyalıq baǵdarda izertlew ǵárezsizlik dáwirinen baslandı. Sonıń nátiyjesinde folklorlıq shıǵarmalardıń mazmunın úyreniw menen birge onıń tillik tárepi de keńnen izertlenile basladı. Máselen, Sh.Abdinazimovtıń folklorlıq shıǵarmamızdıń tillik ózgesheliklerin úyreniwge arnalǵan kandidatlıq dissertaciyası da tabıslı qorgaldı [5]. A.Abdievtıń kandidatlıq dissertaciyasında da folklorlıq shıǵarmanıń tili arnawlı túrde izertlenilgen hám dástannıń tillik ózgeshelikleri tuwralı birqansha maǵlıwmatlar aytıp ótilgen [6]. Mine, usı dástanlar sıyaqlı ádebiyatımızda óz órnına iye bolǵan dóretpelerimizdiń biri "Sálimjan" dástanı bolıp, ol óziniń mazmunı, kólemi jaǵınan folklorımızdaǵı basqa dástanlardan ajralıp turatuǵın biybaha ǵáziyne. Bul dástan Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında berilgen [7].

Jumısımızda dástannıń tillik tárepine kewil bólgен halda ondaǵı emocional-ekspressivlik mánidegi frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerine ayrıqsha toqtalıp óttik. Jumısımızdıń tiykarǵı bóliminde dástandaǵı insannıń psixikalıq jaǵdayın sáwlelendiriwshi frazeologizmlerge úlken itibar qarattıq. Mısalı: Qızdıń beti jaynadı, Bul islerge shıdamay, Ózińe málim Qarlıǵash, Esinen tanıp quladı, Sálimjanday márt palwan, Kózinen jası buladı (239).

Dástandaǵı bul qatarlarda "esinen tanıp quladı" hám "kózinen jası buladı" degen frazeologizmler qollanılgan. Qosıq qatarları usı frazeologizmlerdiń kúsheyp qollanıwı menen Sálimjan menen Qarlıǵashtıń bir-birine bolǵan muhabbat sezimlerin ótkir hám tásirlierek etip súwretlewde úlken rol atqarǵan. Bunda Qarlıǵashtıń Sálimjannan, Sálimjannıń bolsa Qarlıǵashtan ayrılıp atırǵanına birewi esinen tanıp qulasa yaǵnıy ózin joytıp, súygeninen ayrılıp qıynalsa, ekinshi birewiniń Sálimjanday márt palwannıń kózinen jası bulap súyiklisinen ayrılıp atırǵanına jılaǵan sezimleri usı frazeologizmler járdeminde ele de konkret hám obrazlıraq etip súwretlengen. Jáne de qosımsha maǵlıwmat sıpatında aytıp ótsek orınlı boladı tilimizde "jılaw" sózi "Kóz jası kól bolıw", "Kózinen jası sorǵalaw" sıyaqlı túrde qollanılatuǵın bolsa, dástanda

"Kózinen jası buladı" túrinde qollanılğan. Biraq bárinin de mánisi "jılaw" sózine sinonim bolıp keledi.

Eralı sózlerin aytqanda Sulayman ań-tań bolıp, gá balasına, gá Eralıǵa kóziniń jasın bulap, "qudaǵa sálem ayt", -dep aytadı eken bir-eki awız juwap (237). Bul jerde "ań-tań bolıw" frazeologizmi qollanılğan. Bul frazeologizm "hayran qalıw" mánisinde qollanılğan. Tilimizde bul frazeologizmniń "lal bolıw", "húrreyi ushıw" sıyaqlı variantları da ushırasadı. Qolı artına baylanǵan, Kúyewdi kórip qız-jawan, Saw edi ǵoy Sálimjan, Jigittiń esi bar ma dep, Gáhi kúlip kóbisi, Gáhi qapa boladı, Bunı esitken Aqjannıń, Júrekleri ezildi (242).

Qosıq qatarlarında "júrekleri ezildi" degen "qıynalıw", "kúyiniw" mánisin bildiretuǵın frazeologizm qollanılğan. Dástanda usı frazeologizm arqalı Aqjannıń yaǵnıy bul qaharman Sálimjannıń kishkeneliginde atastırılǵan qızı obrazında berilgen bolıp, ol Sálimjannıń ayanıshlı awhalda turǵanın kórip oǵan janı ashıp, qıynalǵanın bildiriw mánidinde qollanılğan. Tilimizde "Ishi uwday ashıw" frazeologizmi "Júregi eziliw" frazeologizmne sinonim bolıp keledi. Joqarı da aytıp ótkenimizdey, frazeologizmler folklorlıq shıǵarmalarda jiyi qollanıladı hám shıǵarmanıń mánisin ele de bayıladı. Mór basıp qazı qaladı, Kórgenniń aqılın alıp, Talaq xatın alǵan soń, Ketti endi bul Aqjan, Ayaǵı jerge tiymesten (252).

Dástandaǵı bul qatarlarda "Ayaǵı jerge tiymew" degen frazeologizmi qollanılğan. Bunıń mánisi hámmege belgili "quwanıw", "shadlanıw" mánisinde qollanılğan. Tilimizde "Júregi qanasına sıymaw", "Tóbesi kókke jetiw" frazeologizmleri de "quwanıw" mánisin bildirip keledi.

Bir kúni keshte Ayman menen Sálimjan ekewi uyıqlap jatır edi. Yarım aqsham waqtında Sálimjan bir suwıq dem aldı da taǵı uyqıǵa ketti. Tańnıń aldında "Ah" degen úlken dawısı shıǵıp, taǵı da suwıq demin alıp jáne uyqıǵa ketti (255). Bul mısalda "suwıq demin alıw" frazeologizmi qollanılıp kelip, Sálimjannıń hal-jaǵdayın bildirip kelgen. Bul frazeologizmniń mánisin "qıynalıw" mánisin bildirip kelgen.

Batır ańqaw er gódek, Qayta-qayta kárwannıń, Qolınan alıp qaladı, Tilek tilep kárwanǵa, Izinen qarap qaladı, Bunı kórip bir ǵarrı, Ernin tislep sol waqta, Basın shayqay beredi (257). Bul qatarda "ernin tislew" frazeologizmi qollanılıp kelgen. Bul frazeologizm arqalı batırdıń sadalıǵın, onıń kewliniń tazalıǵın kórgen ǵarrı ózine zıyan bolǵan nárseni de sezbesten turǵanlıǵına ernin tislep hayran qalıp, qıynalıp, ashınıp turǵan jaǵdayın súwretlep turıptı. Jılanday bolǵan júzini, Bul jamandı men endi, Túsimde de kórmeyin, Júreklerim jarılıp, Tamaqlarım bólinip,

Kózimniń nurı tógilip, Qorqıp endi ólermen (260). "Júreklerim jarılıp" frazeologizmi "qorqıw" mánisinde qollanılıp kelip, qaharmannıń ishki keshirmelerin astarlı mánide

jek kóriwshilik usılda jetkizip bergen. Sol waqta Zayır kózin jaslaw, waqtın taslap: Qorlıq kórdim bir gedeydiń qızınan, endi Qarlıgashtan basqanı almayman, sol qızdı alaman. Qoyı-qozını baqtırıp, basına qayǵı salaman,- dep atasına qaradı (261). Bul qatarda bolsa "Kózin jaslaw" frazeologizmi qollanılǵan. Bunda balanıń ákesine aytqan sózleri, onıń Qarlıgashqa bolǵan qatnasın konkret mánide súwretlep bergen. Bunda "kózin jaslaw" frazeologizmi "jılaw" mánisinde qollanılǵan. Bul frazeologizmiń "Kóziniń jası sorǵalaw", "Kóz jası kól bolıw" variantları da tilimizde qollanıladı. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, dástanda adamnıń hal-jaǵdayın, ishki-sezim tuyǵıların, kewil-keshirmelerin hám psixikalıq halatın bildiretuǵın frazeologizmler keńnen qollanılǵan. Frazeologizmler qosıq qatarlarında óz ornında durıs hám maqsetke muwapıq túrde jumsalǵan. Tiykarınan dástan muhabbat temasıń sóz etkenligine baylanıslı ondaǵı frazeologizmler de qız hám jigittiń bir-birine bolǵan sezim-tuyǵıların ele de tásirlierek, obrazlı etip jetkerip beriw maqsetinde qollanılǵan.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Е.Бердимуратов Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: "Билим", 1994
- 2.Е.Бердимуратов Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973
3. А.Бекбергенов Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990
4. Sh.Abdinazimov., A.Pirniyazova., S.Shinnazarova Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika. Leksikologiya. Tashkent: "Sano-standart", 2018
5. Sh.Abdinazimov "Qırq qız" dástanınıń leksikası. Nókis, 1992
6. A.Abdiev "Alpamis" dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 2010
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 50 том. Нөкис: "Илим", 2012
7. «Qırq qız» dástanındaǵı frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılıwı НА Гулжахан Ўбекстон олимлари ва эшларнинг инновацион илмий-амалий тадқиқотлари, 2021
8. Фразеологизмлер курамында «ақ» хәм «қара» рең семантикасының қолланылыўы КА Гулжахан Ilim ha'm ja'miyet. No 'kis 1, 55-57
9. Қарақалпақ фольклорындаǵы мал шарўашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019
10. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018

11. Түркий тиллеринде фразеологизмлердин изертлениўи.« А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истиқболлари, 2018
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова , Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың берилиўи. Пim ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
15. Алламбергенова , Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
16. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў кураллары хызметинде қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современный науки. VI Международная научная конференция, 2016
17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Пim sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
18. Фраземалардың узул стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017
19. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская тюркология, 58-64, 2018
20. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердин стильлик қолланыўы АИ Гулжахан Пim ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13